

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİ

XX əsrdən etibarən Azərbaycanda dilçilik elmi sürətlə inkişaf etmiş, tədqiqata cəlb olunan mövzuların sayı artmışdır. Sintaksis sahəsində aparılan tədqiqatlar və yazılan elmi əsərlər müasir dövrdə dilçilərimizin Azərbaycan dili sintaktik quruluşunu dərinlən qavramağa və yeni mövzuların tədqiqi üçün zəmin yaratmışdır. Son illərdə dilçilik elminin qarşısına mühüm tələblər qoyulur. Bu tələblərdən biri sintaksisin öyrənilməsində yeni mövzuların tədqiqata cəlb olunmasıdır. Kamal Abdullanın da qeyd etdiyi kimi: “Azərbaycan dili sintaksisinin tamlığı, bütövlüyü nəminə onun yeni istiqamətlərini ortaya çıxarmaq, sintaktik vahidlər arasında bəzi sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirmək”, – bizim vəzifəmizdir [3, s. 6]. Belə mövzulara mətn sintaksisi, söyləm və onun cümlədəki rolu, mətnlərin struktur-semantikasi, mürəkkəb sintaktik bütövlər, aktual üzvlənmə və digər məsələləri aid etmək olar. Bu məqalədə aktual üzvlənmə və onun Azərbaycan dili sintaktik sistemində yeri mövzusunun bəhs edəcəyik.

Bir dil vahidi kimi cümlə sözlərin və söz birləşmələrinin əlaqələnməsi vasitəsilə yaranır. Cümləni təşkil edən söz və söz birləşmələri ayrı-ayrılıqda işləndikdə hər hansı bir fikri bitkin şəkildə ifadə edə bilmir. “Sözlər və söz birləşmələri yalnız qrammatikanın ixtiyarına keçdikdə, struktur və mənə cəhətdən birləşdikdə, qrammatik qaydalar əsasında bir-biri ilə bağlandıqda, predikativliyə və bitmə intonasiyasına malik olduqda fikirlərimizin ifadəsinə xidmət edir” [1, s. 6]. Sintaksisdə cümlə konkret tərkib hissələrinə malik olur və bu tərkib hissələri həmin cümlənin analiz olunmasına, onun quruluşunun öyrənilməsinə kömək edir. Belə tərkib hissələri cümlə üzvləri adlandırılır. Dilçilikdə cümlənin qrammatik, yəni sintaktik üzvlənməsi və aktual üzvlənməsinin öyrənilməsi məsələləri ön plana çəkilmişdir. Bəzi əsərlərdə, ümumiyyətlə, cümlənin aktual üzvlənmə məsələsi tədqiqatdan kənarda qalmış, bəzi əsərlərdə isə bu mövzuya geniş izahatlar verilmişdir.

Cümlənin qrammatik üzvlənməsində müstəqil mənə ifadə edən, cümlədəki digər söz və söz birləşmələri ilə mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəyə girib sintaktik vəzifə daşıyan söz və söz birləşmələri beş cümlə üzvü ola bilər. Bunlara baş üzvləri – mübtəda, xəbər və ikinci dərəcəli üzvlər – təyin, tamamlıq, zərfliliyi aid edirlər. Lakin cümləni təşkil edən komponentlər yalnız müstəqil mənəyə malik cümlə üzvləridirmi? Bəs yerdə qalan, yəni cümlə üzvləri ola bilməyən cümlə komponentləri necə olacaq? Bu komponentlər cümlədə heç bir funksiya daşımırmı, informativliyə xidmət etmirmi? Fikrimizcə, cümlənin tərkibində yalnız sintaktik cəhətdən bitkin üzvlərin ayrılması, digərlərinin bu bölgüdə kənarda qalması o qədər də düzgün deyildir. Məhz bu anda cümlənin aktual üzvlənməsi öz sözünü deyərək cümlədəki bütün komponentlərlə birlikdə fikrin ifadəsinin mümkünlüyünü və həmin komponentlərin cümlə üzvlərinə bölünməsinə xidmət edir. “Cümlənin aktual üzvlənməsi onun mümkün olan bütün digər üzvlənmələrindən öz funksional mahiyyəti və yönü ilə fərqlənir” [4, s. 111]. Aktual üzvlənməni tam mənada sintaktik üzvlənmə adlandırmaq doğru olmazdı. “Söyləm kommunikativ – sintaktik vahid olduğu üçün xüsusi üzvlərlə – cümlənin aktual üzvləri ilə səciyyələnir” [2, s. 8]. Bu üzvlənmə məntiqi-psixoloji və funksional-kommunikativ imkanlar nəzərə alınmaqla məntiqi-sintaktik üzvlənmədir. Aktual üzvlənmə hər zaman özünü göstərməyə bilər. Belə ki, müəyyən bir nitq prosesində və ya mətn daxilində cümlədə müəyyən bir fikrin aktuallaşdırılması, yəni daha çox diqqətə çatdırılması aktual üzvlənməni doğurur.

Dil daşıyıcısı nitqini qurarkən cümlələrdən istifadə edir. Fikrin ifadəsi zamanı cümlədə üzvlərin qarşılıqlı əlaqəsi nitqin daha dolğun qurulmasına imkan yaradır. Məntiqi-psixoloji faktların təsiri ilə cümlənin müəyyən hissəsi qabarıq şəkildə çatdırılır, aktuallaşdırılır. Bu informasiya verənin məqsədindən asılıdır. Beləliklə, nitqdə daha təkmilləşmiş cümlələr istifadə edilir. Belə hadisə “ona görə məntiqidir ki, bu hadisənin məntiqi bazası – cümlə semantikasi vardır, onun üzvlərində semantik əməliyyat, məntiqi cəhətdən o strukturda semantik əsasda yeni üzvlənmə baş

verir. Ona görə psixolojidir ki, bu proses insanın koqnitiv sistemində baş verən ciddi təhlilin nəticəsi kimi ortaya çıxır” [5, s. 13]. Bu prosesdə cümlənin məntiqi qatına doğru ciddi irəliləyiş müşahidə olunur. “Cümlə üzvlərinə görə aparılan sintaktik (qrammatik) təhlil məntiqi qrammatik səviyyədə subyekt-predikativ üzvlənməsindən fərqlənir” [3, s. 112].

Alimlər mətnin üç əsas hissədən ibarət olduğunu qeyd edirlər. Bunlar “başlanğıc (tema), orta (inkişaf), sonluq (nəticə)”dir [1, s. 397]. Bəzən sual və nida cümlələri ilə ifadə edilən başlanğıc inkişaf etdirilib yekunlaşır. Yaxud danəqli cümlələrin intonasiya tipləri nəticəsində mətni təşkil edən cümlələr ardıcıl sıralanır. Bu halda mətni təşkil edən cümlələr ikinci funksiya qazanır. Cümlələr bir-biri ilə əlaqəli olduğu üçün əvvəldə işlədilən cümlələr daha sonra gələn cümlələr üçün zəmin yaradır. Ənənəvi üzvlənmə cümlənin informativ yükünü açmağa bilmir. Aktual üzvlənmədə informasiyanın yeniliyi baxımından cümlə iki üzvə bölünür. Birinci tema adlanır, bu cümlədə məlum olanı bildirir. İkinci isə rema adlanır, rema yeni informasiyanı bildirir. “Nitq səviyyəsində hökmün subyekt faktiki olaraq, söyləmin teması ilə, hökmün predikatı isə söyləmin reması ilə eynidir” [3, s. 118]. Nitq prosesi zamanı insan yaddaşı çətin və yeni məlum olan hissəni fikrin sonuna saxlamağa meyillidir. Odur ki, cümlənin qurarkən informasiya verən əvvəlcə məlum olanı, yəni temanı, daha sonra isə yeni məlumatı bildirir. Nitq axınında cümlələrin bütün fikri əhatə edə bilməməsi nəticəsində qırıqlıqlar yaranır və digər cümlədə yeni informasiyanın davamı verilir. Bu halda “birinci cümlənin reması (yeni fikri) ikinci cümlənin teması kimi, üçüncü cümlənin teması ikinci cümlənin reması kimi... çıxış edərək mətni təşkil edir” [1, s. 400]. Temahəm informasiya verənin, həm də informasiyanı qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır, rema isə informasiyanın əsas nüvəsini, canını təşkil edir. Söyləmədəki yeni informasiya nitq prosesi zamanı xüsusi şəkildə nəzərə çarpdırılır. Bu proses aktuallaşma adlandırılır. “Cümlənin aktul üzvlənməsi tam ifadəsini yalnız konkret nitq kontekstində tapır, buna görə də bəzən cümlənin *kontekstual* üzvlənməsi adlanır” [8. s. 245].

“Mətnə sintaktik bütövün aktual üzvlənməsi həm əlaqəlilik, həm də semantik bağlılıq hesabına başa gəlir. Hər ikisi sintaktik bütövlə aktual olmayan informasiyanın–temanın, yeni olan məlumatın–remanın dinləyici və oxucuya çatdırılmasına xidmət edir” [7. s. 89]. Lakin tema və rema sintaktik cümlə üzvləri ilə üst-üstə düşmür, onların tərkibi eyni deyil, həmişə eyni üzvlə ifadə olunmur. Başqa sözlə tema həmişə mübtədə, rema həmişə xəbər olmur. Cümlənin sintaktik üzvləri ayrı-ayrılıqda hər biri aktuallaşma (bax: 3, s.128-137) və ya cümlənin iki və daha artıq komponentlərindən biri (mürəkkəb cümlələrdə) aktuallaşma bilər. Cümlə aktuallaşmış və aktuallaşmamış üzvlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gəlir. Türkoloqlar türk dillərində xəbərin mövqeyinin cümlənin sonu olduğunu qeyd edirlər. Xəbərin cümlənin ortalarına doğru irəliləməsi, cümlə sonu mövqeyi digər üzvə ötürməsi formal sintaktik qatda aktuallaşma imkanlarının nəticəsidir. Məsələn:

Göytəpə kəndinin ucqarında, xır yolunun üstündə üç otaqlı bir bina var idi. El arasında buna “Zayec” deyirdilər. (İsmayıl Şıxlı)

Misal kimi verdiyimiz bu mətnə romanın əvvəlində yazıçı Göytəpə kəndi barədə məlumat verdiyi üçün ilk cümlənin əvvəli remaya zəmin yaradır, yəni temanı təşkil edir. Həmin yolda üç otaqlı bir binanın olması artıq bu cümlədəki remadır. Digər cümlədə *el arasında buna* ifadəsi işlədilir ki, bu əvvəlki cümlənin remasına işarə edir. Görürük ki, əvvəlki cümlənin reması olan bina sonrakı cümlənin temasıdır.

Dilimizin cümlə quruluşu ilə bağlı olaraq aktuallaşmanın bu üsulları göstərilir: “Söz sırası vasitəsilə aktuallaşma; Formal qrammatik vasitələrin köməyi ilə aktuallaşma; Prosodik aktuallaşma” [3. s. 123].

Söz sırası anlayışı ilə **cümlə üzvlərinin sırası** anlayışı bir-birindən fərqlənir. Cümlə üzvlərinin sırası dedikdə cümlənin beş üzvünün sırası anlayışı nəzərdə tutulur. Söz sırasına isə cümlədə işlənən üzvlərlə yanaşı, ara sözlərin, xitabların, qoşmaların, bağlayıcıların, ədat və nidaların da cümlədə yeri aid edilir. Azərbaycan dilində cümlə üzvünün aktuallaşması yazılı dildə əsasən söz sırasının hesabına həyata keçirilir. İnformasiya ötürülməsi zamanı tema-remə üzvlənməsinin tələbi ilə və kommunikativ aktın tələbinə uyğun olaraq yeni olan–rema şüurlu surətdə cümlənin sonuna yerləşdirilir. Azərbaycan dili cümlə strukturunun möhkəm söz sırasına

malik olması aktuallaşmanı rahatlıqla söz sırası vasitəsilə ifadə etməyə imkan verir. Kamal Abdulla Azərbaycan dilində güclü aktuallaşma mövqeyini cümlə sonu olaraq qeyd edir. Xəbərdən əvvəlki mövqeyi isə zəif aktuallaşma mövqeyi kimi göstərir. Lakin R.S. Amirov qazax dilində həm də xəbərdən əvvəlki mövqeyi güclü aktuallaşma mövqeyi hesab edir. Türk dillərində məntiqi vurğulu sözün xəbərdən əvvəlki mövqedə işlənməsi də aktual üzvlənmənin təsiridir. Bu o deməkdir ki, məntiqi vurğu da aktuallaşmaya xidmət edən vasitələrdəndir. “Məntiqi vurğu nəqli sözlərlərdə hara düşürsə, aktual üzv də həmin söz hesab edilir, söz sırası bu fərqli məqamları formalaşdırır” [2. s. 15]. Kamal Abdulla “intonasiya, temp, vurğu, ahəng və başqa fonetik ünsürlər”in də prosodik aktuallaşmanı həyata keçirdiyini qeyd edir [3. s. 148]. N.Hacıyeva da bu barədə yazır: “İntonasiya və söz sırası aktual üzvlənmənin formal ifadə vasitəsi olub, qarşılıqlı surətdə biri digərini şərtləndirir” [6. s. 15].

Aktuallaşmaya xidmət edən digər vasitələr də formal grammatik vasitələr, başqa adla desək, aktualizatorlar adlanır. Bunlara **da/də, özü, özü də, belə, fəqət, ancaq, yalnız, qədər, kimi, əlbəttə** kimi aktualizatorlar və **reduplikasiya(cümlə üzvünün cümlə daxilində təkrarı)** aid edilir [3. s. 138-148]. Məsələn, “*Turan gəldi*” və “*Turan da gəldi*” cümlələri arasında fərq müşahidə olunur. Birinci cümlədə şəxsin gəlməsi daha çox diqqətimizə çatırsa, ikinci cümlədə gələnin Turan olduğuna daha çox diqqət edirik.

Kamal Abdulla bir termini də izah edir. Bu deaktualizator terminidir. Deaktualizator aktualizatorun əksi olub cümlə üzvünü aktuallaşdırmamağa xidmət edir. Bu vasitə remanı temadan fərqləndirməyə, daha çox temaya işarə etməyə xidmət edir. Bu vasitələrə deytilik, yəni əvəzliliklə ifadə olunmuş elementləri aid edir. **Bu, o, həmən** elementlər deytilik elementlərdir. Deytilik elementlər cümlənin temasının əvvəlində işlənir. Məsələn:

Bu uşaq o qədər ağıllı idi ki, hamı ona heyran qalırdı.

Sadə cümlənin aktuallaşdırma imkanları üzvlərin sırası, intonasiya, aktualizatorlar vasitəsilə reallaşsın, mürəkkəb cümlədə bunlarla yanaşı, komponentlərin–tərkib hissələrinin sırası da mühüm amildir. Bundan başqa, mürəkkəb cümlədə deaktualizatorlar fəal şəkildə işlədilir. Dildə emosional cəhətdən zəif olan cümlələrdə, adətən, birinci tərkib hissəsi məlum olan temanı, ikinci tərkib hissəsi isə yeni olan remanı bildirir. Tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlə tema, budaq cümlə rema kimi işarə olunur. Emosionallıq artdıqda budaq cümlə və ya tabesiz mürəkkəb cümlələrdə rematik komponent əvvəl mövqeyə keçə bilər. “Budaq cümlələr bir çox hallarda baş cümlədən sonra gəlməklə “yeni”ni bildirməsi, rema kimi çıxış etməsi ilə aparıcı semantik gücə malik olsa da, quruluşca tema–baş cümlədən asılı olur” [4. s. 303].

Yekun olaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, cümlənin aktual üzvlənməsi sintaktik üzvlənmədən fərqlənir, lakin ondan tam qopa da bilmir. Aktual üzvlənmə söyləmin daha yaxşı qavranılmasına və mürəkkəb sintaktik bütöv olan mətnin öyrənilməsinə xidmət edir. Aktual üzvlənmənin öyrənilməsi sintaktik tədqiqatlarda yeni perspektivlər yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis”. Bakı. “Şərq-Qərb”. 2007, 424 səh.
2. H.S.Aktaş. “Çağdaş türkcələrdə söyləmə” (Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı). Bakı – 2016, 27 səh.
3. K.Abdulla. “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri”. Bakı. MTM-Innovation. 2016, 360 səh.
4. Q.Ş.Kazımov. “Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis”. Bakı, “Təhsil”. 2007, 496 səh.
5. N.H.Hacıyeva. “Müstəqillik dövrləri azərbaycan ədəbi mətnlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri (aktual üzvlənmə)” (məqalə). Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2013. No 3.
6. N.Hacıyeva “Nağıl dialoqunda aktual üzvlənmə”. Türkologiya. No.4, 2015, səh. 14-26.

7. V.Kərimli “Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövdə məntiqi-semantik əlaqə tipləri”. İPƏK YOLU, No.4, 2019, səh.89-94.
8. Блох М. Я. “Теоретическая грамматика английского языка: Учебник. Для студентов филол. фак. ун-тов и фак. англ. яз. Педвузов”. — М.:Высш. школа, 1983.— с. 383 В пер.: 1 р.

XÜLASƏ

Cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsi dilçilik elminə yeni daxil olan mövzulardan biridir. Məqalədə aktual üzvlənmə və onun dildəki əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur, aktual üzvlənmə və sintaktik üzvlənmənin fərqi açıqlanmışdır. Tema və rema anlayışları izah olunmuşdur. Aktuallaşdırmanı əmələ gətirən üsullar sadalanmışdır. Azərbaycan dili cümlə quruluşunda aktual üzvlənmənin mövqeyindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: *sintaksis, aktual üzvlənmə, tema, rema, aktualizasiya*